

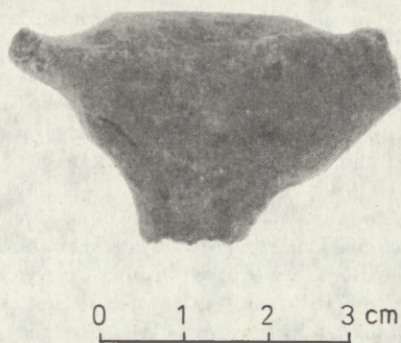
Epoka brązu i początki żelaza

SYLWESTER CZOPEK

GLINIANE FIGURKI PTASZKÓW Z OSADY GRUPY TARNOBRZESKIEJ (KULTURY ŁUŻYCKIEJ) W BIAŁOBRZEGACH, WOJ. RZESZÓW

W latach 1982-1984 prowadzone były intensywne badania wykopaliskowe na osadzie grupy tarnobrzeskiej (kultury łużyckiej) w Białobrzegach, gm. *loco*, woj. Rzeszów, stan. 1. Ogółem przebadano do tej pory 1184,5 m² powierzchni stanowiska w 2 jego częściach (biegunach) 1A i 1H¹. Odkryto kilkadziesiąt obiektów grupy tarnobrzeskiej oraz pozyskano znaczną ilość materiału ruchomego². Najciekawszą grupą zabytków są fragmenty glinianych figurek ptaszków. Odkryto dotychczas 8 zabytków, które wiązać można z plastyką figuralną. Ich charakterystyka przedstawia się następująco:

1. Mała, pełna figurka ptaszka (ryc. 1, 6a) wykonana z gliny z domieszką drobnego tłucznia kamiennego. Powierzchnie jasnobrunatne, gładkie. Wyraźnie wyodrębniony płaski ogon, szyjka i nóżka ułamane. Zachowana długość 4,6 cm, wysokość 2,7 cm. Warunki zna-

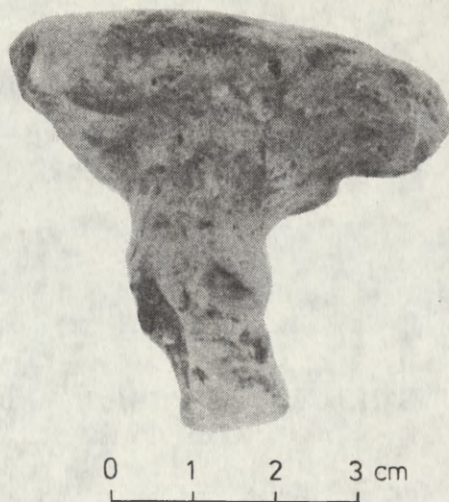

Ryc. 1. Białobrzegi, woj. Rzeszów, pełna figurka ptaszka, stan. 1H, działka 11, sektor W, głębokość 58 cm
Fot. A. Hadala

Solid figurine of a bird, site 1H, unit 11, sector W, depth 58 cm

¹ Stanowisko 1 w Białobrzegach ma charakter wielobiegunowy. Zajmuje ono powierzchnię ok. 13 ha. Wyodrębniono na nim 8 biegunów – części zajmujących odrębne formy geomorfologiczne (1A-1H). Badaniami objęto do tej pory części 1A i 1H, na pozostałych planuje się podjęcie prac w przyszłych sezonach.

² Dotyczy to przede wszystkim ceramiki pochodzącej z bogatej warstwy kulturowej i obiektów. Wśród niej dominują naczynia typu garnek z dziurkami pod krawędzią, czasami z ornamentyką plastyczną (guzki, listwy) oraz talerze-placki.

Ryc. 2. Białobrzegi, woj. Rzeszów, pełna figurka ptaszka, stan. 1H, sektor W, działka 9, głębokość 110 cm

Fot. A. Hadala

Solid figurine of a bird, site 1H, sector W, unit 9 depth 110 cm

lezienia: stan. 1H, sektor W, działka 11, głębokość 58 cm od powierzchni (warstwa kulturowa).

2. Pełn. figurka ptaszka (ryc. 2, 6b) wykonana z gliny ze śladową ilością domieszki (piasek?, domieszka nieintencjonalna?). Figurka uszkodzona w części tułowia i nóżki. Pierwotnie nóżka z wyodrębnioną stopką. Zachowana długość 5,3 cm, wysokość 4,5 cm. Warunki znalezienia: stan. 1H, sektor W, działka 9, głębokość 110 cm od powierzchni (z warstwy kulturowej).

3. Fragment malej, pełnej figurki ptaszka (ryc. 3, 6c) wykonanej z gliny z domieszką drobnego tłucznia kamiennego. Wyodrębniony ogon, tułów i nóżka ze stopką, utracona część tułowia z szyjką. Powierzchnie jasnobrunatne, gładkie. Zachowana długość 2,5 cm, wysokość 2,2 cm. Warunki znalezienia: stan. 1H, sektor W, działka 11, głębokość 60 cm od powierzchni (warstwa kulturowa).

4. Prawie całkowicie zachowana duża figurka ptaszka (ryc. 4, 6d) wykonana z gliny z dużą ilością domieszki tłucznia kamiennego. Powierzchnie szarobrunatne, gładkie. Figurka pusta wewnątrz (grzechotka?). Dość wysoka, pełna nóżka z wyodrębnioną stopką. Wyraźnie zaznaczony (spłaszczeniem) ogon i skrzydła (zachowane 1), potraktowane schematycznie. Zachowana długość 6,2 cm, wysokość 5,2 cm. Warunki znalezienia: stan. 1A, ar XXV, ćw. A, głębokość 30 cm od powierzchni (z warstwy kulturowej).

5. Fragment figurki ptaszka (ryc. 5, 6e) wykonanej z gliny z domieszką piasku i tłucznia kamiennego. Zachowana duża, okrągła stopa, krótka nóżka i fragmenty ścianek tułowia (figurka pierwotnie pusta wewnątrz). Wyodrębniony ogon. Powierzchnie jasnobrunatne, szorstkie – brak śladów wygładzania. Zachowana długość 5,5 cm, wysokość 4 cm. Warunki znalezienia: stan. 1A, ar XXVI, ćw. A, głębokość 51 cm od powierzchni (z warstwy kulturowej).

6. Fragment szyjki figurki ptaszka (ryc. 6f) wykonanej z gliny z domieszką tłucznia kamiennego. Powierzchnie szarobrunatne, gładkie. Szyjka z symbolicznie potraktowaną główką, przekrój poprzeczny nieregularny, zbliżony do okrągłego. Wysokość 2,5 cm, „grubość” 1,2 cm. Warunki znalezienia: stan. 1A, ar XXVI, ćw. A, głębokość 26 cm od powierzchni (warstwa kulturowa).

7. Fragment pełnej figurki ptaszka (ryc. 6g) wykonanej z gliny z domieszką tłucznia kamiennego. Powierzchnia jasnobrunatna, gładka. Zachowany jedynie fragment tułowia (część

Ryc. 3. Białobrzegi, woj. Rzeszów, pełna figurka ptaszka, stan. 1H, sektor W, działka 11, głębokość 60 cm

Fot. A. Hadala

Solid figurine of a bird, site 1H, sector W, unit 11, depth 60 cm

grzbietowa) z wyodrębnionym skrzydłem. Zachowana długość 3,2 cm. Warunki znalezienia: stan. 1A, ar XXV, ćw. C, obiekt 75 (wypełnisko – wydzielono z materiału masowego).

8. Fragment figurki glinianej – płaska nóżka (ryc. 6h). Powierzchnie szarobrunatne, glina z domieszką tłuczni kamiennego. Wysokość 2 cm, szerokość 1,5 cm, „grubość” 0,7 cm. Warunki znalezienia: stan. 1H, sektor W, działka 10, głębokość 80 cm od powierzchni (warstwa kulturowa).

Przeprowadzając klasyfikację omówionych zabytków należy wyróżnić wśród nich 2 grupy, zgodnie z przyjętymi w literaturze kryteriami³. Pierwsza to figurki pełne, druga puste wewnątrz (grzechotki?). Figurki pełne odpowiadają w zasadzie typowi 4 wg systematyki B. Gedigi⁴.

Ryc. 4. Białobrzegi, woj. Rzeszów, figurka ptaszka pusta wewnątrz, stan. 1A, ar XXV, ćw. A, głębokość 30 cm

Fot. A. Hadala

Hollowed figurine of a bird, site 1A, unit XXV, quarter A, depth 30 cm

³ B. Gediga, *Motywy figuralne w sztuce ludności kultury lużyckiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 40 n.

⁴ *Ibidem*, s. 41 n.

Ryc. 5. Białobrzegi, woj. Rzeszów, fragment figurki ptaszka pustej wewnątrz, stan. 1A, ar XXVI, ćw. A. głębokość 51 cm

Fot. A. Hadała

Fragment of a hollowed figurine of a bird, site 1A, unit XXVI, quarter A, depth 51 cm

Nie jest to jednak typ jednolity pod względem cech formalnych i funkcji. Główną cechą różnicującą jest wielkość figurek. Krańcowymi przykładami są tu mała figurka na stopce (ryc. 3, 6c) oraz przeszło dwa razy większa od niej figurka tego samego typu (ryc. 2, 6b). Przyjmuje się, iż część małych, pełnych figurek ptaszków mogła stanowić elementy innych przedmiotów (np. wózków lub naczyń)⁵. Przypuszczenie takie jest możliwe w stosunku do egzemplarzy drobnych, nie da się jednak utrzymać w przypadku figurek większych. Z analizowanych figurek 2 mają zachowane wyodrębnione stopki, na których nie ma śladów przytwierdzenia ich do innych przedmiotów (ryc. 2, 3, 6b-c). Przemawia to raczej za ich „samodzielną” funkcją jako figurek wolno stojących. Innym przykładem tej samej grupy zabytków jest figurka z utraconą nóżką i szyjką (ryc. 1, 6a). Brak tych części uniemożliwia dyskusję na temat jej funkcji. Figurka ta jest jednocześnie najbardziej realistycznie przedstawiona ze wszystkich odkrytych w Białobrzegach. Wydaje się, że kształtem przypomina kurę, jednak brak szyjki nie pozwala na stwierdzenie tego z całą pewnością.

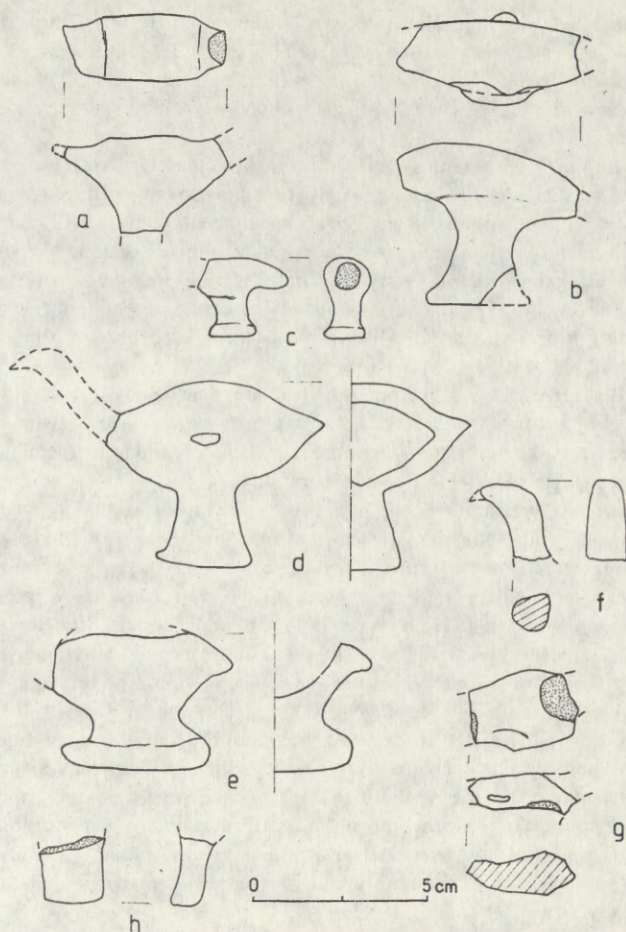
Nieco więcej można powiedzieć o drugiej grupie figurek. Reprezentują one typ wg B. Gediga⁶, przy czym jedna z nich (ryc. 4, 6d) należy do podtypu II, aczkolwiek z cechami podtypu I, druga natomiast (ryc. 5, 6e) odpowiada podtypowi IV figurek na krótkich nóżkach. Funkcja figurek pustych wewnątrz jest jednoznacznie określona. Przyjmuje się, że były one grzechotkami⁷. Jednak co do ich zastosowania istnieją w literaturze poważne rozbieżności⁸. Niewiele można natomiast powiedzieć o gatunku ptaka przedstawionego na tych 2 figurkach z Białobrzegów. Stan zachowania jednej wręcz to uniemożliwia. Natomiast sposób

⁵ *Ibidem*, s. 57.

⁶ *Ibidem*, s. 41 n.

⁷ *Ibidem*, s. 57, 194.

⁸ Przecistawiane są tu 2 hipotezy – dziecięcej zabawki oraz zabytku o charakterze kultowo-obrzędowym, wynikającym ze znacznej roli ptaka w wierzeniach ówczesnych społeczeństw. Por. Gediga, *op. cit.*, s. 190 n.; tenże, *Zagadnienia religii*, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. IV, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1979, s. 325, n.; T. Węgrzynowicz, *Szczątki zwierzęce jako wyraz wierzeń w czasach ciałopalenia zwłok*, Warszawa 1982, s. 216-217; E. Łuczak, *Zabytek kultowy czy zabawka dziecięca?*, „Z otchłani wieków”, R. XLIX, 1983, s. 178-184, 306-310.

Ryc. 6. Białobrzegi, woj. Rzeszów, rysunki figurek ornitomorficzych i ich fragmentów:
a – figurka z ryc. 1, *b* – figurka z ryc. 2, *c* – figurka z ryc. 3, *d* – figurka z ryc. 4, *e* – figurka z ryc. 5, *f* – fragment figurki, stan. 1A, ar XXVI, ćw. A, głębokość 26 cm, *g* – fragment figurki, stan. 1A, ar XXV, ćw. C, głębokość – wypełnisko obiektu 75, *h* – fragment figurki, stan. 1H, sektor W, działka 10, głębokość 80 cm

Rys. S. Czopek

Drawings of ornithomorphic figurines and their fragment's:

a – figurine from fig 1, *b* – figurine from fig 2, *c* – figurine from fig 3, *d* – figurine from fig 4, *e* – figurine from fig 5, *f* – fragment of a figurine, site 1A, unit XXVI, quarter A, depth 26 cm, *g* – fragment of a figurine, site 1A, unit XXV, quarter C, depth – fill of feature 75, *h* – fragment of a figurine, site 1H, sector W, unit 10, depth 80 cm

wymodelowania tułowia jak i nieznaczne pochylenie drugiej, zbliżają ją do grupy przedstawień ptaków wodnych (płynących?)⁹.

Fragmenty pozostałych figurek odkrytych w Białobrzegach ze względu na stan zachowania są raczej nieprzydatne do analizy. Istotny jest przy tym fakt, że nie pochodzą one z tych samych egzemplarzy, co fragmenty większe (wyżej analizowane). Pozwala to na

⁹ Ta grupa ptaków jest najczęściej modelowana w glinie; por. Gediga, *Motywy figuralne...*, s. 41 n.

określenie liczby przedstawień figuralnych z tej osady na 8. Interesujący może być tu fragment w postaci małej nóżki (ryc. 6h). Sposób jej uformowania wskazuje, że figurka, z której ona pochodzi, umieszczona była pierwotnie na co najmniej 2 nóżkach. Być może nie była to figurka ptaszka (figurki ptaszków na 2 nóżkach znane są z kultury lużyckiej¹⁰), lecz zwierzęcia czworonożnego.

Plastyka ornitomorficzna znana jest w kulturze lużyckiej już od III okresu epoki brązu i trwa do okresu halsztackiego włącznie, kiedy to staje się najbardziej rozpowszechniona¹¹. Nie ma podstaw, aby figurki ptaszków uważać za elementy datujące. Przyjmuje się, że ich pozycję chronologiczną określają inne zabytki razem z nimi znalezione. W przypadku Białobrzegów sytuacja jest jednoznaczna. Wszystkie figurki i ich fragmenty wystąpiły w warstwie kulturowej lub obiekcie (nr 75) razem z materiałami ceramicznymi charakterystycznymi dla III fazy grupy tarnobrzeskiej wg K. Moskwy¹². Można więc przyjąć dla nich chronologię w granicach okresu halsztackiego.

Odkryte w Białobrzegach figurki ptaszków są jedynymi przedstawicielami plastyki ornitomorficznego z terenu grupy tarnobrzeskiej. Do tej pory znana była jedynie figurka świni (?) pochodząca z cmentarzyska w Tarnobrzegu¹³. Figurki białobrzegie uzupełniają więc w sposób znaczny zespół plastyki figuralnej grupy tarnobrzeskiej.

Na koniec należałoby zastanowić się nad ewentualnymi związkami omawianych zabytków z materiałami innych grup. Nie ma bowiem żadnych podstaw, aby traktować zjawisko pojawienia się figurek ptaszków w grupie tarnobrzeskiej jako wyrosłe z miejscowej tradycji. Dlatego też genetyz jej należy szukać poza tą grupą. Wchodzi tu w grę dwie prowincje kulturowe – zachodnia (Śląsk i Wielkopolska) i wschodnia (zach. Lubelszczyzna i Podole). W pierwszej plastyka ornitomorficzna występuje bardzo często¹⁴, w drugiej znacznie rzadziej (w materiałach grupy ulwóweckiej i kultury wysockiej)¹⁵. Bliższe terytorialnie oraz w niektórych przypadkach formalnie¹⁶ są materiały tej drugiej. Potwierdzają to także i zabytki ceramiki naczyniowej znane z III fazy, które wyraźnie nawiązują do wschodnich prowincji kulturowych, w tym także do materiałów kultury wysockiej¹⁷. Z tej ostatniej znane są figurki pełne¹⁸, jak też puste wewnątrz (grzechotki)¹⁹. Wydaje się więc, że pojawienie się figurek ptaszków w grupie tarnobrzeskiej wiązać można z oddziaływaniami wschodnimi, które w swej genezie wywodzą się z kultury wysockiej. Zagadnienie, czy mówić tu można o bezpośrednich jej oddziaływaniach, czy może o wpływach postwysockich, rozstrzygną dalsze analizy innych kategorii zabytków²⁰.

Muzeum Okręgowe w Rzeszowie

¹⁰ *Ibidem*, s. 59.

¹¹ *Ibidem*, s. 41 n., mapa 1.

¹² K. Moskwa, *Kultura lużycka w południowo-wschodniej Polsce*, Rzeszów 1976, s. 97 n.

¹³ *Ibidem*, s. 83.

¹⁴ Gediga, *Motywy figuralne...*, mapa 1.

¹⁵ *Ibidem*; z tego rejonu znane są jedynie figurki z grupy ulwóweckiej (7 egz. z Topornicy, woj. Zamość, 1 ze Strzyżowa, woj. Zamość, i Młyniszca na Wołyniu – wg B. Gedigi) oraz kultury wysockiej (w sumie 5 egz. – por. T. Sulimirski, *Kultura wysocka*, Kraków 1931, s. 127; L. I. Krušelnicka, *Pivnične Prikarpatтя i zachidna Volin za dobi rannogo zaliza*, Kiiv 1976, ryc. 17).

¹⁶ Podobna ze względu na sposób ukształtowania nóżki i tułowia do figurki z Białobrzegów (ryc. 4, 6d) jest figurka z Jasonowa na Podolu (por. Sulimirski, *op. cit.*, tab. XXI 8).

¹⁷ Nawiązania te obejmują przede wszystkim cechy stylistyczne ceramiki naczyniowej, widoczne także w materiale z Białobrzegów. O nawiązaniach wschodnich grupy tarnobrzeskiej zob. K. Moskwa, *Tendencje rozwoju grupy tarnobrzeskiej kultury lużyckiej*, [w:] *Południowa strefa kultury lużyckiej i powiązania tej kultury z Południem*, Kraków-Przemyśl 1982, s. 313-314.

¹⁸ Krušelnicka, *op. cit.*, ryc. 17: 40-41.

¹⁹ Sulimirski, *op. cit.*, s. 127, tab. XXI 26, 28; XXII 14.

²⁰ Bardziej prawdopodobne są tu związki z grupami postwysockimi (np. czerepińsko-łagodiwską), por. przyp. 17.

SYLWESTER CZOPEK

CLAY FIGURINES OF BIRDS FROM A LUSATIAN SETTLEMENT
OF THE TARNOBRZEG GROUP AT BIAŁOBRZEGI, RZESZÓW PROVINCE

Eight ornithomorphic figurines and their fragments, found in 1982-1984 at a settlement of the Tarnobrzeg group on site I at Białobrzegi, Rzeszów province, are published. The figurines can be divided into solid ones, made of one lump of clay (figs 1-3, 6a-c, f, g) and into hollowed figurines which probably served as rattles (figs 4-5, 6d-e). All figurines and their fragments are well dated by pottery assigned to phase III of the Tarnobrzeg group, the Halstatt period. The figurines in question are the only ones of this type in the Tarnobrzeg Group. For their origin we should look to the eastern province of the Lusatian culture, notably to the Vysock culture.

